

Hautausmaat ylirajaisuuden tiloina

Tapamme käsitellä kuolleita kertoo yhteiskunnan tilasta ja muutoksista. Käsittelemme artikkelissamme transnationalismia kuolematutkimuksen kautta suomalais-venäläisessä kuoleman kontekstissa. Selvitämme, millaisen ylirajaisen kuolemanmaiseman Suomessa pääkaupunkiseudulla ja Pohjois-Karjalassa sekä Venäjällä Karjalan tasavallassa sijaitsevat hautausmaat muodostavat. Metodologisina valintoina ovat kuljeskelevan etnografian, transnationaalien subjektin ja ”väärän katsojan” käsitteet. Näillä tavoitetaan ylirajaista arkea elävän ihmisen tapaa katsoa, kokea ja ymmärtää hautausmaita. Hautausmaat nähdään erityisinä julkisen ja yksityisen tilan affektiivisina yhdistelminä, jotka toimivat kansallisessa kontekstissa, mutta samalla ovat tekemisissä universaalien ilmiön, kaikkia yhdistävän kuoleman kanssa. Hautausmaiden julkista tilaa voidaan käyttää ihmisten yksilöittämiseksi, kansallistamiseksi ja erottamiseksi toisistaan, mutta yksityisen surun ja elämän katoavaisuuden läsnäolo voi myös yhdistää ihmisiä eritasoisten kansallisten rajojen yli.

Olga Davydova-Minguet,
Pirjo Pöllänen, Ismo Björn,
Teemu Oivo & Oleg Reut

Pyhäinpäivänä Joensuun hautausmaalla oli vilkasta. Ihmisiä käveli yksin ja joukoin, perhekunnittain; pimenevänä iltapäivänä näki, että melkein kaikilla haudoilla paloi kynttilä, joskus monia. Kirkkain valomeri oli hautausmaan keskellä olevalla muistelupaikalla, jonne saattoi viedä kynttilöitä ja tulla muistelemaan myös muualle haudattuja omaisia, myös heitä joiden haudat saattoivat olla Suomen rajojen ulkopuolella. Ihmisiä virtasi paikalle tasaisina puroina, ja he puhuivat monia eri kieliä. Venäjänkielinen nuori nainen selitti päiväkotikieliseksi lapselleen, mitä täällä tehdään, miksi kynttilöitä tuodaan, ja mitä

niille saa tai ei saa tehdä. Englantia ja suomea puhuva perhe yritti virittää kynttilöitä ja rauhoittaa itkevää vauvaa. Lähellä olevalla käytävällä eteni parikymmentä ihmistä, joista jotkut lauloivat suomeksi, mutta kaikki eivät osanneet laulujen sanoja, he vaikuttivat olevan Suomeen muuttaneita. Kynttilöiden lisäksi Suomeen haudattujen omaisten haudoille tuotiin myös kukkia tai muita muistoesineitä. (Ote kenttäpäiväkirjasta, 6.11.2021.)

Havainnot kertovat ylirajaisuuden (transnationaalisuuden) arkipäiväisyydestä Suomessa. Samalla, kun Suomeen muualta muuttaneet omaksuvat suomalaista muistelukulttuuria, he osallistuvat muistelukulttuuriin transnationalisoimisprosessiin. Maahanmuuttajat ottavat käyttöön suomalaista muistelukulttuuria ja sitä sovitellaan osaksi ylirajaisia arjen käytäntöjä. Samalla suomalainen hautausmaakulttuuri muuttuu ja saa uusia sävyjä. Kun maahanmuuttaja sytyttää kynttilän suomalaisena muistopäivänä suomalaisella hautausmaalla, hän toimii osana suomalaista muistelukulttuuria, mutta samalla hän muistaa heitä, jotka noudattivat toisenlaista muistelutraditiota. Transnationaaliksi tulkittavalla muistelupaikalla sytytettävä kynttilä on keino muistaa omaisia ja läheisiä, joiden haudat ovat valtion rajojen takana.

Artikkelissamme¹ lähestymme hautausmaita osana kuoleman kulttuurin tutkimusta ylirajaisuuden näkökulmasta (ks. Saramo 2019; Hunter & Soom-Amman 2016). Rakennamme tapaa katsoa ja nähdä hautausmaat transnationaalien subjektin silmin. Pehdymme tähän aiheeseen kuljeskelevan ja ihmettelevän etnografian avulla (ks. Precarias a la deriva 2009; Kurki & Ikävalko 2014; Lehtola & Tedre 2015) hautausmailla niin Venäjän Karjalassa Petroskoissa kuin Suomessa Pohjois-Karjalassa ja pääkaupunkiseudulla. Lähestymistavassamme on keskeistä kokijan näkökulma. Tuo kokija Suomessa on yhä useammin muu kuin perinteinen luterilaisen kirkon tradition kantaja, jonka ”juuret” – esivanhemmat – ovat kyseisellä hautausmaalla. Ajattelumme lähtökohtana on diasporatilassa (Brah 1998) elävä transnationaali subjekti – ihminen, joka tavalla tai toisella on sidoksissa sekä Suomeen että Venäjään. Transnationaalien subjektin elämänhistoria ja oma kokemus sisällyttävät kuolleiden muistamista ja hautausmailla käyntiä molemmin puolin rajaa. Hän voi olla Venäjän Karjalasta syntyisin oleva Suomessa asuva maahanmuuttaja, tämän Suomessa syntynyt venäjänkielinen lapsi tai kantasuomalainen, jonka perheeseen kuuluu venäjänkielinen jäsen, tai työn tai harrastuksen kautta toisen maan asukkaiden kanssa tekemisissä oleva – kuka tahansa.

Hautausmaiden kautta tarkastelemme, miten Suomen ja Venäjän kontekstissa, diasporisessa tilassa elävä ihminen voi nähdä hautausmaat ja ymmärtää niiden historiallisen muutoksen. Hautausmaat kertovat ihmisten eletystä arjesta yhteiskunnallisten rakenteiden luomassa kehikossa sekä ylirajaisuuden ja monikulttuurisuuden historiasta ja nykypäivästä. Kysymme, kuinka kuoleman kulttuurissa tapahtuva ylirajautuminen (Saramo 2019; Faist 2010; Kivisto 2002) ja transkulttuuristuminen (Erlil 2014) saavat näkyvyyttä hautausmailla. Analyysimme kohdistuu hautausmaalle rakennettuun historialliseen yksityiseen ja julkiseen tilaan ja muistiin. Kuinka hautausmaan julkinen tila näyttäytyy transnationaalille katsojalle? Voiko hautausmaa transnationaalissa monikulttuurisessa yhteiskunnassa rakentaa avointa ja ei-poissulkevaa yksityistä ja julkista muistia?

Näemme hautausmaat yhteiskunnallisen muistin rakennettuna infrastruktuurina (vrt. Etkind 2015). Tämä pysyväksi tarkoitettu infrastruktuuri muodostaa toimintaympäristön, eräänlaisen pelikentän monenlaisille julkisille ja yksityisille toimijoille, jotka ovat mukana sen ylläpitämisessä ja muutoksessa. Hautausmaita ei ole tarkoitettu ainoastaan kuolleiden sijoituspaikaksi, vaan niissä välittyvät kunakin historiallisena aikana vallalla olevat kulttuuriset ja yhteiskunnalliset rakenteet. Ne näkyvät hautausmaiden sisäisessä ja ulkoisessa

arvojärjestyksessä, maankäytössä, rakennusten arkkitehtuurissa ja sijoittelussa, kuten myös laajemmin luonnonmaisemassa, asemakaavoissa ja lainsäädännössä (Mokhov & Sokolova 2020; Mohov 2018). Hautausmaiden suunnittelu ja toiminta noudattavat kansallisia ohjeistuksia ja vakiintuneita tapoja. Suomalainen ja venäläinen hautausmaasuunnittelu ja käyttötavat poikkeavat toisistaan. Suomessa hautausmaat noudattavat lainsäädäntöä ja seuraavat luterilaisen kirkon perinteen määrittelemää ohjeistusta. Venäjällä ohjeistus on väljempää, ja koska käytännöt seuraavat ortodoksisen kirkon opin sävyttämiä paikallisia perinteitä ja neuvostoaikana muodostuneita käytäntöjä, hautausmaat ovat moninaisia.

Artikkelimme teoriaosassa paikannamme tutkimuksemme transnationaalien kuoleman tutkimusperinteeseen. Metodologiaa valottavassa osassa kehitämme etnografiseen kuljeskelyyn liittämäämme ”väärän katsojan” menetelmää. Menetelmämme perustuu ajatukseen arjen transnationaalisuuden oloissa elävän ihmisen ihmettelevän ajattelun ja toisin katsomisen tuomasta lisäarvosta kuljeskelevaan etnografiaan. Artikkelin analyysissä rakennamme tapaustutkimusten (Petroskoi, Helsinki ja Tohmajärvi) kautta aikakausijaottelun, joka kuvaa hautausmaiden muuttuvaa luonnetta transnationaalien viitekehyksen kautta. Lopuksi teemme synteysin teorian ja aineiston tuloksista.

Transnationaalit ja ajassa muuttuvat hautausmaat

Hautausmaat ovat paikkoja, joihin ihmisen ”maallinen taival” päättyy. Vainajilla, tavoilla haudata heidät ja hautapaikoilla on kaikissa yhteiskunnissa suuri merkitys. Kuoleman käsitteellistäminen ja sen luomat artefaktit muistomerkeistä kokonaisuun hautausmaihin kytkeytyvät identiteetteihin, kuulumiseen ja muistamisen tapoihin (Rugg 2000). Merkityksellisten henkilöiden hautapaikkojen kautta luodaan ja ylläpidetään yhteiskuntien arvo- ja valtajärjestyksiä. Haudatut tai muistopatsaina pystytetyt ”kuolleet ruumiit” ovat arvokas resurssi yhteiskunnallisissa valtakamppailuissa (Verdery 1999). Hautausmaat, haudat luovat ihmisille ja heidän perheilleen kiinnekohtia, jatkuvuutta ja ”juuria” (Pentikäinen 1990, 194; Snellman 2019). Hautausmaa on paikka, jossa yksilöt, perheet ja yhteisöt toimivat tavoitteenaan esittää, luoda, neuvotella ja vahvistaa omaa identiteettiään, kuuluvuuttaan ja yhteiskunnallista asemaansa. Tästä näkökulmasta hautausmaita voidaan tarkastella performatiivisina paikkoina, sekä performansseina että performanssien näyttämöinä (ks. Goffman 1959; Gromov 2017; Reimers 1999).

Kuolemaa Suomen ja Venäjän välisessä ylijarjaisessa kontekstissa on tutkittu aikaisemmin Suomeen suuntautuvan paluumuuton yhteydessä (Davydova 2005). Kuolemaa on sivuttu osana hoivaa (Pöllänen 2013) ja terveydenhuoltoa (Laatikainen 2009). Historiallisen kuoleman muistoa on tutkittu ensimmäisen maailmansodan ja sisällissodan (esim. Björn 2019) ja toisen maailmansodan muiston kontekstissa (esim. Seitsonen 2019). Ylijarjaista kuolemaa on lähestytty suomalaisten muistelumatkailua käsittelevissä tutkimuksissa (Melnikova 2019; Koskinen-Koivisto 2019) sekä venäjänkielisten voitonpäivän juhlinnan tutkimuksissa (Davydova-Minguet 2018; 2021). Kuolleiden sankareiden muistaminen kansallispäivinä ja sotien muistopäivinä palauttaa menneiden sotien vihollismielikuvat arkiseen ylijarjaisuuteen siirtyneisiin yhteiskuntiin (ibid.). Toisaalta historiallisen kuoleman ylijarjainen muistaminen luo inhimillisiä kosketuspintoja ja kansallisten rajojen yli menevää myötätuntoa ja ymmärrystä (Koskinen-Koivisto 2019; Melnikova 2019; De Cesari & Rigney 2014).

Kansainväliset kuolemaa ja maahanmuuttoa käsittelevät tutkimukset ovat tuoneet esille, kuinka maahanmuuttajien kuolemaa seuraavat ruumiin hävittämisen ja sosiaalisen kuoleman

käytännöt voivat olla mitä moninaisimpia (Reimers 1999; Davydova 2005; Walter 2005; Balkan 2016). Ne ilmentävät sekä toteuttavat monia ”juurtumista” ja liikettä vahvistavia strategioita. Esimerkiksi Britanniassa vakiintuneet maahanmuuttajataustaiset yhteisöt ovat kamppailleet omien hautausmaidensa puolesta (esim. Hunter 2016). Joissain maahanmuuttajaryhmissä yleistyy tapa, jossa maahanmuuttajat ”kotiuttavat” omaistensa ruumiit viemällä kuolleiden ruumiita maahanmuuttomaasta synnyinmaahan haudattaviksi (Moreras & Solé Arreràs 2019). Tuhkaaminen mahdollistaa ihmisjäänteiden liikkuvuutta eri maiden välillä, minkä ansiosta liikkeellä olevat voivat luoda ja vahvistaa paikantuneita tai monipaikkaisia identiteettejä sijoittamalla tuhkia eri paikkoihin. Vainajien biografinen ylirajaisuus ja hautaukseen liittyvä asiainhoito ulkomailta käsin luo transnationaalista geososiaalisuutta (Saramo 2019). Siihen vaikuttavat nykyisten ohella myös vanhat hautauskulttuurit, rituaalit sekä niiden moninaiset sosiaaliset ja poliittiset merkitykset (Rugg 2000).

Käsitlemme kuolemaa seuraavia järjestelyitä tutkimuksessamme ensisijaisesti monikulttuurisuuden kontekstissa ja kysymme, kuinka rakenteet eri maissa huomioivat yhteiskuntien monikulttuuristumista ja sopeutuvat siihen. Ylirajaisuutta korostava näkökulma tarkastelee erinäisiä ei-valtiollisten toimijoiden rajoja aktiivisesti ylittäviä suhteita, sosiaalisia ja kulttuurisia kehityskulkuja ja vaikutteita (Vertovec 2009; Faist 2010). Vaikka ylirajaisuuden ajattelu lähtökohtaisesti asetetaan valtioiden ylläpitämien kansainvälisten suhteiden vastakohtaksi, ylirajaiset suhteet sisällyttävät erinäisiä positioitumisia valtioihin, kansakuntiin ja niiden kehittämiin identiteetteihin nähden (Grewal 2005). Kuolema, joka väistämättä sitoo ja ”paikallistaa” ruumiita, kuten myös epäsuorasti perheitä ja yhteisöjä, osallistuu monella tavalla ylirajaisen suhteiden ja kuulumisen luomiseen, niin yksilöllisellä, yhteisöllisellä kuin valtiollisten toimijoiden tasolla.

Transnationalismin tarkastelumme keskittyy arkisiin käytäntöihin Suomen ja Venäjän välisessä konteksteissa (Davydova-Minguet & Pöllänen 2020). Arki käsitteenä kiinnittyy tässä tutkimuksessa yhteiskuntateoreettiseen arjen tutkimukseen (Jokinen 2005). Arjen tutkimus keskittyy sellaisiin päivittäisiin rutiineihin, joita ihminen ei aina edes tiedosta ja jotka jäävät huomaamatta. Kysymys on siitä, miten ihmiset todella elävät ja minkälaisia käytäntöjä ja valintoja heidän arkeensa kuuluu. Kuten Eeva Jokinen (ibid.) muistuttaa, arki ei ole vapaata eikä säädeltyä, vaan toteutuu yhteiskunnan rakenteiden ja toimijuuden vuorovaikutuksesta. Arkea tutkimalla voidaan samalla tarkastella sekä yhteiskunnan rakenteita että inhimillisen toiminnan mahdollisuuksia ja edellytyksiä. Näin siis myös hautausmaata tutkimalla voimme hahmottaa jotain yhteiskunnan rakenteista, jotka puolestaan vaikuttavat hautauskulttuuriin ja näkyvät käytänteissä.

Suomessa venäjänkielisten maahanmuuttajien ylirajaiseen arkeen kuuluu fyysisiä ja informaatioteknologiavälitteisiä rajanylityksiä perhe- ja ystävyysuhteiden ylläpitämiseksi (Davydova-Minguet & Pöllänen 2021; Oivo, Davydova-Minguet & Pöllänen 2021). Suomalaisen kontekstin erityisyys moniin kansainvälisiin verokkimiin verrattuna on ollut venäjänkielisten ylirajaisen suhteiden ylläpitämisen suhteellinen helppous ennen koronaviruspandemiaa. Tässä ymmärrämme Peggy Levittin ja Glick Schillerin (2004) tavoin venäjänkielisten transnationaalisuuden pysyväisluonteisena ylirajaisena elämäntapana ja ”ylirajaisena kuulumisena” kahteen maahan. Käytännössä Suomessa asuvat venäjänkieliset ovat usein lähtöisin lähialueilta, ja ylirajaiset suhteet ovat jatkuneet Suomeen muuttaneilla vuosikymmeniä. Haudoilla käynti ja hautojen hoito sisältyvät usein Venäjän matkoihin.

Kuljeskelevan etnografin vääriä katse

Lähestymistapamme transnationalismiin on sekä empiirinen – tutkimme transnationalismin ilmentymiä ja representaatioita – että metodologinen (ks. Khagram & Levitt 2002). Metodologisesti transnationalismi on metodologisen nationalismiin vastakohta: tutkimuksen ”luonnollisena” kontekstina ei nähdä (kansallis)valtiota tai tiettyä tarkkaan rajattua kulttuuria tai aluetta. Sen sijaan tutkimuksen lähtökohtana ovat rajattomat sosiaaliset kentät ja areenat, joilla sosiaalisen elämän prosessit tapahtuvat, mukaan lukien rajojen muodostus ja niiden vaikutukset.

Aikaisemmassa tutkimuksessa hautausmaan monikulttuurisuutta ja transnationaalisuutta on tarkasteltu usein tietystä hyvin fokusoidusta perspektiivistä käsin. Esimerkiksi Wessmanin ja Kolehmainen (2019) tutkimuksessa hautausmaan ja paikkakunnan monikulttuurisuuden tarkastelu kiinnitetään hautakivien nimistöön, vieläpä niin, että tarkastellaan vainajien sukunimiä. Reimers (1999) tarkastelee ruotsalaisten hautausmaiden monikulttuurisuutta hautakivien kautta. Oman artikkelimme vahvuus ja heikkous on siinä, että etnografisessa kuljeskelumenetelmässä, jossa suurelta osin on ollut läsnä useampia tutkijoita, tutkijoiden katse kiinnittyy hautausmaihin kokonaisuuksina. Tämä kattaa nimien lisäksi muut merkit hautakivissä ja muistomerkeissä, niiden muodot, istutukset, kukat ja haudoille tuodut muistoesineet. Lisäksi huomiota kiinnitetään hautojen keskinäiseen sijaintiin hautausmaan eri osissa. Tämän menetelmän heikkous piilee siinä, ettei analyysi missään vaiheessa ole systemaattista ja numeerisen tarkkaa, mutta toisaalta tätä kautta hautausmaa yhteiskunnan peilinä kertoo meille monia asioita muutoksesta. Hienovireiset, jopa piilotetut signaalit löytyvät tässä näennäisen vapaassa, mutta perusteellista pohjatytöä vaativassa kuljeskelussa.

Kuljeskelu, etnografinen havainnointi yhdessä kohteessa liikkumisen aikana, on ollut tutkimusryhmämme pitkäaikainen työskentelymenetelmä (Davydova & Pöllänen 2011; Björn & Davydova-Minguet 2022). Olemme kulkeneet suomalaisilla ja venäläisillä hautausmailla yhdessä, pareittain ja yksitellen, liikkuen myös omaistemme haudoilla ja läheistemme kanssa. Kuljeskelu tutkimusotteena kyseenalaistaa objektivistisen tutkimuksen teon selkeitä jakoja tutkittaviin ja tutkijoihin (tietäjiin), kenttätööhön ja analyysiin, kuten myös tieteelliseen ja ei-tieteelliseen kirjoittamiseen. Kuljeskeleva tutkimusote vaatii tutkijoilta omalle, samoin kuin muiden tutkittavassa ilmiössä mukana olevien subjektiivudelle herkistymistä. Se näkee tietämisen keskeneräisenä ja osittaisena prosessina. Poliittisena toimintana se pyrkii tavoittamaan niitä ilmiöitä, jotka eivät välttämättä ole näkyviä, keskiössä ja sanoitettuja, kuten prekaarisuutta tai maahanmuuttajuuden kokemusta (Precarias a la deriva 2009; Kurki & Ikävalko 2014; Lehtola & Tedre 2015). Eri ihmisinä, eri alojen tutkijoina olemme tietoisesti omaksuneet tapamme hakeutua yhdessä liikkumaan, olemaan ja tuntemaan samoissa paikoissa. Samalla työmme tapahtuu katkonaisena, mutta jatkuvassa dialogissa havaintojemme, positioitumisemme sekä tutkimusalojemme teoreettisten keskusteluiden kanssa. Keskeistä prosessissa on myös tutkimusryhmän sisäinen kitka, katkokset ja kiistat. Yksilöinä näemme asiat mahdollisesti eri tavoin kuin se, miten yhteinen analyysi tulee lopulta kirjoitetuksi. Työmme on mitä suurimmassa määrin kollektiivista, mikä myös on kuljeskelun idean mukaista.

”Väärän katseen” metaforan kautta kuvaamme tapaamme kokea ja analysoida tutkimiamme ilmiöitä. Hautausmaa on rakennettu oman aikansa tarkoitusperiä, arvoja ja yhteisöjä silmällä pitäen. ”Väärällä katsojalla” tarkoitamme nykypäivän transnationaalien tilan tuottamaa liikkuvaa subjektia, joka ei syntyperänsä, sosiaalisten suhteidensa tai oman elämänhistoriansa vuoksi koe olevansa täysivaltainen jäsen siinä kuvitellussa yhteisössä, jota hautausmaa yksityisen

ja julkisen muistin esittäjänä rakentaa. ”Väärän katsojan” kokemat tunteet poikkeavat niistä, joita hautausmaa kansallistettuna julkisena tilana häneltä ikään kuin edellyttää. Transnationaali katsoisuus nostaa esille itsestään selvinä pidetyt asiat, kuten sen, että Suomessa hautausala on lähes kokonaan luterilaisen kirkon hallinnassa tai että Venäjän hautausmaiden hallinnan luonnetta kuvaa epämääräisyys. Samalla hautausmaa yksityisenä muistin ja surun tilana herättää väärässä katsojassa universaaleja, toiseen samaistavia tunteita. Affektiivisena tilana hautausmaa on omiaan herättämään hänessä niin kyseenalaistajan kuin toisen ymmärtäjän.

Tutkimusaineistomme koostuu hautausmailta otetuista valokuvista, kenttäpäiväkirjoista ja tallentamattomista keskusteluista siellä tapaamiemme ihmisten kanssa. Kenttätöitä on tehty vuosina 2020–2022. Tohmajärvellä ja Petroskoissa tutkijat ovat kiertäneet hautausmaita yhdessä valokuvaajan kanssa (Suomessa Kimmo Brandt ja Venäjällä Andrei Tsilikov) ja koonneet näin laajan aineistokorpuksen niin alueiden julkisen muistin rakennetusta ympäristöstä kuin yksityisistä hautamuistomerkeistä yksityiskohtineen. Helsingissä Maunulan uurnalehdosta kerätyt aineistot koostuvat kenttäpäiväkirjamateriaaleista ja tutkijan itsensä (Teemu Oivo) ottamista valokuvista. Katsomme, että hautausmaa tuottaa meille empiiristä aineistoa nykyhetkestä ja samaan aikaan on paikkana historiallinen arkisto.

Pohjois-Karjalassa ensisijainen kenttätyöpaikkakunta on ollut Tohmajärvi. Tohmajärveä voi pitää suomalaisen hautausmaan malliesimerkkinä, jossa kansalliset ja ylirajaistumisen prosessit näkyvät eri historiallisina ajanjaksoina. Tohmajärvi on rajakunta Suomen ja Venäjän välisellä rajalla, jossa sijaitsee Suomen neljänneksi vilkkain itärajan ylityspaikka, Niirala-Värtsilän raja-asema. Ennen covid-19-pandemiaa rajanylityksiä Niiralassa Suomesta Venäjälle ja toisinpäin tapahtui reilu miljoona vuosittain, kun Tohmajärven asukasluku on alle 5 000. Tohmajärvi on myös Suomen ”venäläisimpiä” kuntia, ja venäjänkielisten osuus väestöstä siellä on pitkään pysynyt neljän prosentin paikkeilla. Rajanylityspaikan läheisyys ja pitkään jatkunut maahanmuutto ovat tehneet Tohmajärvestä transnationaalin paikkakunnan, jossa asuvilla ihmisillä on monenlaisia ylirajaisia siteitä. Tohmajärven lisäksi kenttätöitä on tehty Joensuun hautausmailla. Myös Joensuussa venäjänkieliset muodostavat maahanmuuttaja-taustaisten enemmistön.

Pääkaupunkiseudulla on useita eri tavoin profiloituneita hautausmaita, esimerkiksi Hietaniemessä sijaitseva eri uskontokuntien jakama hautausmaa-alue. Tämän tutkimuksen aineisto on koottu Maunulan uurnalehdosta, jolla ei lähtökohtaisesti ole haudattujen väestörakenteellista erityisprofiilia. Alueen väestöpohja on viime vuosikymmeninä hiljalleen keskiluokkaistunut (Virtanen 2020) ja monikulttuuristunut muun Helsingin tahdissa. Maunulan uurnalehto edustaa Suomessa hautausmaainfrastruktuurin jatkuvaa modernisoitumista. Vihkimisvuonna 1966 siitä tuli ensimmäinen pelkästään uurnahautauksia varten rakennettu hautausmaa. Uurnalehdossa kahdeksan hehtaarin alueella on noin 11 000 hautaa, mutta ei siunauskappelia. (Helsingin Seurakuntayhtymä, ei pvm.)

Karjalan tasavallan pääkaupungissa, noin 300 000 asukkaan Petroskoissa, etnografista kuljeskelua on tehty viidellä hautausmaalla. Kahteen näistä hautausmaista ei ole haudattu enää vuosikymmeniin. Ortodoksinen Zarekan (*Zaretskoje*) hautausmaa on perustettu jo 1700-luvulla. Se sijaitsee Ristin katedraalin (1852) yhteydessä. Toinen käytöstä poistettu ortodoksinen Neglinkan (*Negliskoje*) hautausmaa sijaitsee Jekaterinan kirkon (1878) vierellä. Zarekan ja Neglinkan hautausmaiden yhteydessä olleiden saksalaisen (luterilainen) ja juutalaisen hautausmaiden jäänteet ovat havaittavissa maastossa, ja kaupunkilaisten keskuudessa näiden jäänteiden olemassaolo tiedetään. Näiden lisäksi aineistoa on koottu käytössä olevalta Vilgan hautausmaalta ja havaintoja on täydennetty kuljeskelumenetelmällä vanhemmilla

Suolusmäen (*Sulažgorskoje*) ja Peskin hautausmailla. Näille hautausmaille hautaaminen sallitaan vain erityisluvulla. Suolusmäen hautausmaan kaupunkia lähin, muusta hautausmaasta erotettu osa on varattu ”tärkeiden henkilöiden” haudoille. Zarekan ja Neglinkan hautausmaat sijaitsevat kaupungin keskustan liepeillä, Suolusmäki ja Peski kaupungin reunoilla, ja Vilgan hautausmaa noin 20 kilometrin etäisyydellä, kokonaan toisella hallintoalueella. Aineistoa on koottu myös kaupungin keskustassa Leninin aukion sankarihautapaikalta.

Analyysimme jakaa Pohjois-Karjalan, Helsingin Maunulan ja Petroskoin hautausmailla ilmi tulevat ajanjaksot neljään kerrostumaan. Tohmajärven ja vastaavasti Neglinkan ja Zarekan kautta esitellään ensin *hautausmaiden vanhin kerrostuma*, jonka katsotaan alkaneen 1700-luvulta ja päättyneen noin 1900-luvun alkuun. Toinen kerrostuma käsitellään tässä ensisijaisesti 1900-luvun ”*merkityksellisen kuoleman*” kautta, joka rakensi hautausmaista selkeästi julkisen muistin tilaa. Kolmannen vaiheen määrittelemme sotien jälkeiseksi ajaksi, jota niin Suomessa kuin Neuvostoliitossa kuvastavat eräänlaisen *yhtenäiskulttuurin piirteet*. Piirteet voidaan suomalaisessa yhteiskunnassa liittää vahvan hyvinvointivaltion aikakauteen ja rajan takana Neuvostoliiton suunnitelmatalouden ja arkielämää leimaavan puutteen aikakauteen. Neljännen aikakauden olemme tässä nimenneet *individualismin ja kaupallistumisen aikakaudeksi*, ja tämä näkemyksemme mukaan ajoittuu 1990-luvun alusta nykyhetkeen. Tässä luvussa tarkastelemme näiden löyhärajaisten aikakausien tunnusomaisia piirteitä ”väärän katsojan” näkökulmasta.

Vanhin kerrostuma: Tohmajärvi ja Petroskoi

Tohmajärven hautausmaa sijaitsee noin neljän kilometrin päässä kuntakeskuksesta. Se avautuu katsojalle kirkon ja peltojen hallitseman järvimaiseman harmonisena kokonaisuutena. Hautausmaa on hyvin hoidettu, järjestelmällinen, ja sen historialliset kerrostumat ovat selvästi havaittavissa. Vanhimman kerrostuman muodostavat aina 1700-luvulle saakka ulottuvat muistomerkit, keskeisenä iso puukirkko ja sen paanukattoinen kellotapuli. Arvokkaimmat hautamuistomerkit sijaitsevat mahdollisimman lähellä kirkkoa. Yhteiskunnalliset erot ovat selkeästi näkyvissä. Arvokkaimmat hautapaikat alkavat kirkon vierestä ja etenevät säteittäisesti kohti kirkkomaan aitoja. Hautausmaan vanhimman kerrostuman muodostavat näyttävät haudat, joissa on vanhoja säätyläisperäisiä ruotsalaisia sekä saksalaisia sukunimiä (esim. Wallenius, Porthan, Zimmermann). Ne ovat perua 1800-luvulta, vanhimmat 1700-luvulta. Haudat kuuluivat pappis- ja virkamiesperheille. Tohmajärven pieni säätyläistö puhui vielä 1900-luvun alussa keskenään ruotsia.

Kivisten hautamuistomerkkien vieressä voi olla puu- tai rautaristi. Valurautaiset ristit yleistyivät 1800-luvun lopulla. Tohmajärven hautausmaa kuvastaa 1900-luvun alkuvuosikymmenellä Suomessa yleistynyttä hautausmaiden ohjattua suunnittelua ja hoitoa. Se näkyy suoristuvina hautariveinä ja käytävinä. Tohmajärvelle tehtiin hautausmaakartta 1919. Mallisäännöt 1929 ja 1955 yhtenäistivät suomalaisia hautausmaita, niin myös Tohmajärveä.

Petroskoin vanhat hautausmaat, Zareka ja Neglinka kirkkoineen sijaitsevat lähes kaupungin keskustassa. Tästä huolimatta ne ovat luonnontilaisia ja toimivat lähinnä kaupunkilaisten läpikulkupaikkoina. Kirkkojen läheisyydessä ovat säilyneet vanhat silmäätekevien kaupunkilaisten haudat ja hautaristit. Hautausmaiden laidoille kuljettaessa merkit häviävät. Vinossa seisovat valurautaristit ja hautojen ympärillä olevat rikkiiniset metalliaidat ovat pitkään olleet hoitamattoman näköisiä, mutta viime vuosina joitakin on siistitty.

Yksityisen ja perhemuistin paikkoina näiden vanhojen hautausmaiden merkitys on häviämässä. Neglinkan hautausmaa suljettiin jo 1900-luvun alkupuolella, mutta Zarekan hautausmaa toimi 1940-luvulle asti. Julkisen muistin tiloina nämä vanhat hautausmaat kuvastavat Venäjän historiallisia katkoksia. Vuoden 1917 vallankumouksen ja neuvostojärjestelmän mukanaan tuoma ideologinen ja yhteiskunnallinen murros näkyy siinä, että aiemmin keskeiset Pyhän Jekaterinan puukirkko ja Ristin katedraali siirtyivät neuvostoajana kaupunkilaisten elämän marginaaliin. Jekaterinan kirkko suljettiin 1930 ja Pyhän ristin katedraali 1941. Ne aloittivat toimintansa uudelleen sodan aikana Suomen miehittäessä kaupunkia. Sodan jälkeen nämä olivat kaupungin ainoat toimivat ortodoksiset kirkot. Uuden Venäjän aikana kirkosta tuli jälleen näkyvä julkinen toimija ja myös Petroskoin kirkot palasivat osaksi kaupunkilaisten elämää.

Neglinkan ja Zarekan hälvenevät hautausmaat ovat rinnasteisia suomalaisten kaupunkien keskustoissa oleviin hautausmaihin, kuten Lappeenrannassa Lappeen Marian kirkon vieressä sijaitsevaan hautausmaahan. Ne ovat monelle läpikulkupaikkoja, joissa ei pysähdytä hautoja katsomaan, mutta ne kertovat kaupungin ”juurista”. Niiden ilmapiirissä on eroista huolimatta paljon yhteistä. Petroskoin hautausmailla kaupungin menneisyyden todisteet pysyvät kuitenkin erotettuina nykyisyydestä. Vaikka kaupungin keskustaa on rakennettu ja tiivistetty, hautausmaat ovat pysyneet koskemattomina ja ”vaiteliaina”. Zarekan hautausmaa on kaupungin historian epävirallinen museo. Se kertoo jotain, mitä kaupungin keskustassa sijaitseva kansallismuseo ei ole kyennyt esittämään: kokonaisvaltaista kertomusta myös neuvostovaiheesta. Hautausmaan 1920–1930-lukujen haudat ja ei-uskonnollisuuteen pyrkinneet neuvostomalliset muistomerkit on tehty halvoista materiaaleista. Ne rappeutuvat nopeammin kuin valurautaiset 1800-luvun hautaristit. Näiden seassa olevat hautakivet suomalaisine nimineen kertovat suomalaisten emigranttien roolista Karjalan tasavallan luomisessa. Hautausmaan laidalta löytyy Stalinin vainojen uhreille omistettu muistomerkki. Se on pystytetty 1990-luvulla. Myös sieltä löytyy useita suomalaisia nimiä. Muistomerkki kertoo Stalinin vainojen kansallisista operaatioista ja niiden uhreista, mutta myös 1990-luvun kansanliikkeestä näiden tunnetuksi tekemiseksi. Sen vieressä on ajatonta ja kasvatonta neuvostotyylisiä edustava sotamuistomerkki vuosien 1939–1940 ja 1941–1944 sodissa kaatuneiden haudalla. Suomessa puhutaan talvisodasta ja jatkosodasta, millä viitataan sodan ikään kuin jatkuneen.

Sotakuolema julkisessa muistissa

Sotiin liittyvä julkisen tilan muisto on Suomen ja Venäjän välillä erilaista. Siinä missä Venäjällä Neuvostoliiton perijänä sotiin liittyvä muisto on sijoitettu kaupunkien ja asutusten keskusaukioille, Suomessa se sijoittuu ennen kaikkea hautausmaalle, mikä tekee hautausmaista keskeisiä sotiin liittyvien muistin- ja identiteettipolitiikkojen paikkoja. Sekä Venäjällä Karjalan tasavallassa että Suomessa sotiin liittyvät muistinpaikat esittävät ensisijaisesti omat kansakunnat hyökkäyksen kohteena, ja keskittyvät esittämään ”meidät” puolustajina, uhreina ja sankareina. Täten nämä muistin poliitikot ovat sekä kansallisia (tai suvereenia, kilpailevia, ks. De Cesari & Rigney 2014; Davydova-Minguet 2018) että kansainvälisiä: ne on osoitettu ”omalle” kansalle, mutta sisältävät mielikuvan ”toisesta”. Ne on osoitettu myös ”toiselle” yllirajaisen tilan konfliktisessa dialogissa, jossa yksityiset muistin tilat luovat ymmärtävää samaistumista, mutta julkinen muisti ohjaa pohtimaan myös viholliskuvia ja vastakkainasetteluja. Nykyisessä transnationaalissa subjektissa nämä esitykset saattavat herättää epävarmuutta, levottomuutta ja kansallistettujen muistoihin sisäänrakennettujen

Sodan muisto. Neuvostoliittolaisten sotilashenkilöiden hautamuistomerkki Tohmajärven hautausmaan aidan takana edustaa neuvostotyylistä obeliskimuotoa. Kuva Kimmo Brandt.

näkökulmien kyseenalaistamista (Björn & Davydova-Minguet 2022; ks. myös Survo 2001; Miller & Lipman 2012).

Hautausmaat ovat aina henkilökohtaisen muistin paikkoja, mutta suomalaisilla hautausmailla patsaat ja sodan muistaminen lisääntyivät toisen maailmansodan jälkeen. Tohmajärven Kirkkoniemessä sota on vahvasti esillä kirkon, pappilan, kirkkotuvan ja kahden hautausmaan muodostamassa tilassa. Näkyvimvät julkista muistia kuvaavat osat esittävät toista maailmansotaa. Tohmajärveltä jatkosodassa hyökkäykseen lähtenyt 7. divisioona on saanut oman muistomerkkin, Kalpakiven (Veikko Jalava, 1973). Vaikka muistomerkki on virallisesti varsinaisen kirkkomaan ulkopuolella, hautausmaan muurin takana, maisemallisesti se nivoutuu yhteen muiden muistomerkkien kanssa. Hautausmaan toisella laidalla, vanhan hautausmaan aidan ulkopuolella on neuvostotyylinen hautamuistopatsas, jonne on haudattu 17 neuvostosotilasta. Tämä neuvostomallinen, obeliskimainen standardikivi liittyy osaksi sotamuistomerkkien kokonaisuutta. Molempia muistomerkkejä hoidetaan, muistetaan ja niiden kertomusta pidetään yllä. Kukat ja seppeleet kertovat, että ne ovat rituaalipaikkoja ja osa kollektiivista muistia.

Tohmajärven sankarihautausmaa on sijoitettu kirkon ja tapulin väliin. Sitä vartioi keskiaikaiselta miekkaan nojaavalta ritarilta näyttävä manttelipukuinen kivihaamo (Tapio Wirkkala, 1945). Sankarihautakivet muodostavat puoliympyrän muotoisia kaaria; joka kivessä on kaatuneen nimi, sotilasarvo, synnyin- ja kuolinvuosi sekä kaatumispaikka. Makaavat kivet ovat samanlaisia, samoin kuin niiden vieressä olevat istutukset. Talvi- ja jatkosodan haudat muodostavat jatkumon vuoden 1918 sodan hautojen kanssa. Kirkko ja nämä haudat muodostavat yhteisen pyhän kokonaisuuden.

Tapulin seinässä on melkein huomaamaton metallinen muistolaatta, joka kertoo 1810-luvun kirkkoveneonnettomuudesta ja sen uhreista (1979). Sotamuistoa pitää yllä hautausmaan yksittäinen grobu (karjalaistyylinen pieni puinen hautarakennus), joka on rakennettu sodan siviiliuhrien muistomerkeksi (Heikki Kononen, 1982.) Sitä täydentää kirkon vierellä oleva Karjalaan jääneiden vainajien muistomerkki (1985). Tohmajärven sankarihautausmaasta välittyy ajatus yhtenäisestä kansasta, jossa toinen ei nouse toisen yläpuolelle: sotamies ja upseeri ovat samanarvoisia. Myös järjestys, rivit ja huolenpito nousevat selvästi esille.

Petroskoissa vallankumouksen ja kansalais sodan muisto keskittyy kaupungin keskustaani Leninin aukiolle. Sinne, Pietarissa Mars-kentällä aloitetun tavan mukaan, oli 1919 haudattu vallankumouksellisia toimijoita ja taistelijoita, heidän joukossaan Jaakko Rahja, Johan Järvisalo ja Santeri Nuorteva. Toisen maailmansodan aikana sinne haudattiin Petroskoin puolustukseen osallistuneita upseereja. Viisikymmentä vuotta myöhemmin vuonna 1969 samaan paikkaan haudattiin Karhumäen alueelta siirretyt jäännökset: tuntematon sotilas. Näin muodostui Tuntemattoman sotilaan muistomerkki, jonne sytytettiin Mars-kentältä tuotu ”ikuinen tuli”. Tämä liitti Karjalan yleisneuvostoliittolaiseen kertomukseen ”yhteisestä sodasta fasismia vastaan” ja osaltaan häivytti sodan julkisesta muistista Suomeen liittyviä tapahtumia ja Karjalan väestön ristiriitaisia kokemuksia miehitysajalta. (Antoshchenko, Volokhova & Shtykova 2017.) Niin neuvostoaikana kuin Neuvostoliiton kaaduttua Leninin aukio hautamuistomerkkeineen on toiminut tärkeimpien kansallisjuhlien, ensin vallankumouksen päivän, ja sitten voitonpäivän viettopaikkana.

Petroskoin Peskin hautausmaalle pystytettiin 1960-luvun loppupuolella muistomerkkejä neuvostosotilaiden veljeshaudoilille. Ne edustavat kasvotonta, ympäri Neuvostoliittoa käytettyä muistomerkkityyliä, joka korostaa sotilaskuoleman massaluonnetta. Sama persoonaton,

Petroskoin ikuinen tuli. Sotasankareiden muisto kietoutuu yhteen vallankumoussankareiden, myös suomalaisten muiston kanssa. Kuva Andrei Tsilikov.

Sodan muisto. Petroskoin Peskin hautausmaalla on neuvostoliittolaisten sodan uhrien ja sankareiden hautojen rinnalla myös saksalaisten sotavankien muistokivi. Kuva Andrei Tsilikov.

suurten hiotun kiven massojen tyyli jatkuu 2000-luvulla kaupunkiin pystytetyissä lukuisissa sotamuistomerkeissä (Davydova-Minguet 2018).

Peskin hautausmaan etuosaan vuonna 2017 avattu suomalaisen miehitysajan keskitysleirien uhrien muistomerkki edustaa täysin toisenlaista tyyliä. Yli 70 vuotta sodan jälkeen pystytetty kivinen muistomerkkikokonaisuus on massiivinen ja mahdollisimman keskeisessä paikassa. Se kertoo muistin politiikassa tapahtuneesta muutoksesta: nyt suomalaisesta miehityksestä luodaan kuvaa käyttäen toisaalta neuvostoaikeista uhria esittävää äitikuivastoa, toisaalta suomalaista miehitystä rinnastetaan fasistiseen holokaustiin. (Davydova-Minguet 2018.) Alun perin vuonna 1969 pystytetty seinämäinen muistomerkki oli persoonaton ja tyyppillinen ja sijaitsi joukkohautojen kohdalla. Siviiliuhrien muistoa ei aiemmin pidetty yhtä merkityksellisenä kuin sotilaiden ja partisaanien muistoa. Saksalaiset ja unkarilaiset järjestöt pystyttivät 2000-luvun vaihteessa Peskin hautausmaalle muistokivet Petroskoissa sodan jälkeen kuolleiden saksalaisten ja unkarilaisten sotavankien haudoille.

Transnationaalien katsojan silmissä sotamuistin yltiöpäisyys on silmiinpistävä, häkellyttävää, ja siinä erottuu vahvasti poliittinen ohjailu. Sotamuistin kuvasto on yhteistä ja ymmärrettävää: sankari, suojaava äiti ja lapsi. Sen sijaan, että sota olisi esitetty sotineiden kansojen yhteisenä tragediana, kuten transnationaali katsoja sen kokee, sitä esitetään kansallistettuna kärsimyksenä ja toista syyttävästi, uhrivalmiutta korostaen.

Helsingin Maunulan uurnalehdossa ei ole sankarihautoja, mutta sota näkyy hautojen Lotta Svärd -merkeissä ja erilaisissa veteraanimerkeissä. Niiden merkitys ei kansallisen näkökulman ulkopuolelta avaudu – ja erityisesti joissain niistä mukana olevat hakaristit ihmetyttävät.

Valtiollista ohjausta kahdella puolella rajaa sodan jälkeisenä aikana

Sodan jälkeisenä aikana rakennetut suomalaiset ja venäläiset hautausmaat näyttävät hyvin erilaisilta. Tämä herättää transnationaalien katsojan pohtimaan hautausmaita julkisena ja yksityisenä tilana Suomessa ja Neuvostoliitossa. Suomalainen hautausmaa pyrki kuvastamaan tasa-arvoa ja yhdenmukaisuutta, eikä individualismia esitetty. Sankarihautausmaat antoivat mallin, jonka mukaan koko hautausmaata rakennettiin. Hautausmaiden funktionalismi ilmensi Lutherin ajatusta hautausmaasta Jumalan puistona, jossa yksilö ei nouse muita korkeammalle (Wirkkala 1945, 10–11). Sodanjälkeiset hautausmaat edustavat modernismia tyylilajina ja ideologiana, ja tämä näkyy yhä sekä luterilaisilla että ortodoksisilla hautausmailla. Hautausmaat avautuvat selkeinä matkalaukkumallisten hautakivien tasaisina riveinä. Taustalla oli yhteiskunnan tavoite tasa-arvoon ja demokratiaan. Hautausmaan esteettinen ja emotionaalinen vaikuttavuus perustui toistoon. Hautakivien teollinen valmistustapa edesauttoi mallien standardoimista. Hautakiviin kaiverrettiin tummilla tai kullatuilla kirjaimilla suku- ja etunimet sekä syntymä- ja kuolinajat. Matkalaukkuhautakivissä näkyy melkein yksinomaan suomalaisia nimiä, sukunimi isoilla ja etunimet pienillä kirjaimilla. Kivistä puuttuu 1800- ja 1900-luvun vaihteelle tyypillinen uskonnollinen symboliikka, arvonimet tai ammatit. Haudalla ei pyritty erottautumaan. Tämä pätee niin vanhoihin hautausmaihin kuin erityisesti uusiin, Maunulan kaltaisiin. Maunula suurkaupunkihautausmaana edustaa myös tuhkauksen yleistymistä. Tämä puolestaan johtaa hautapaikkojen ja -kivien pienentymiseen. Brita Nickels (1990, 21) on arvioinut, että muistomerkkien yksinkertaistus uurnalehdoissa samankaltaistaa vainajia tehden heidät ikään kuin historiattomiksi.

Suomalaiset sodanjälkeiset hautausmaat edustavat suomalaisen hyvinvointivaltion kehittymistä ja suomalaisten vaurastumista, mikä näkyy korkealaatuisissa hautakivissä. Yhteiskunta ei ainoastaan suunnitellut ja yhdenmukaistanut hautausmaita, vaan tuki rahallisesti kansalaisia hautajaisavustuksilla. Yksityinen hautausmaasta osan hautausmaan kokonaisuutta ja oli sille alisteinen (Hietakangas-Koch & Koch 1990, 76). Demokratisoitumiskehityksestä huolimatta Tohmajärvellä voi havaita hautapaikkojen arvoasetelman, sen, keiden haudat ovat lähellä kirkkoa ja hautausmaan rinteiden eri terasseilla. Vastaavaa arvoasetelmaa ei Maunulan uurnalehdossa ole, vaan siellä hautakivet noudattavat täsmällisempää uuden ajan ruutukaava-ajattelua.

Tasa-arvon ja demokratian aikakautta voidaan pitää vakauden aikakautena. Suomen hautausmailla sotamuiston ylläpito ei enää ollut ainoa yhteisen muistin esittämisen tapa, vaan aikakausi antoi tilaa myös toisenlaiselle julkiselle muistille. Tohmajärven hautausmaalle kollektiivista muistia alettiin rakentaa paljastamalla kirkon viereen Tohmajärven kirkkomatkalla vuonna 1810 hukkuneiden 26 nuoren muistolaatta (1979) sekä piispa Eino Sormusen muistokivi (1976). Myös vanhoja pappissukujen hautoja kunnostettiin.

Petroskoissa sodanjälkeiset hautausmaat erottuvat selkeimmin Suolusmäen ja Peskin hautausmailla. Ne kertovat Neuvostoliiton väestön liikkuvuudesta: venäläisten nimien sekaan ilmestyy enemmän suomalaisia. Sodan jälkeen Karjalaan värvättiin inkerinsuomalaisia metsä- ja jälleenrakennustöihin. Aidatut haudat ovat jonkinlaisissa riveissä, jotka ajan saatossa ovat epämääräistyneet. Jotkut ovat ”laajentaneet” omaistensa hautapaikkoja, toiset haudat ovat jääneet hoitamatta, ja nämä alueet ovat metsittyneet. Koko hautausmaasta hoitavaa tahoja ei ole ja yleisvaikutelma on hoitamaton. Hautamuistomerkkeinä ovat punatähkärkiset puiset tai betoniset obeliskit tai metalliputkista hitsatut ristit emaloituine vainajien kuvineen, nimineen ja elinaikoinen. Hautausmaalla näkyy usean tradition ja aikakauden rinnakkaisvaikutus ja sekoittuminen. Neuvostoajana kuolema sai valtiolta vähän huomiota osakseen verrattuna

muihin ihmiselämän osa-alueisiin (ks. Mokhov & Sokolova 2020). Tämä näkyi niin hautaamiseen tarvittavien tarvikkeiden saantivaikutena kuin muistelukulttuurin sääntelemättömyytenä. Jos hautajaisrituaalia vielä ohjattiin vastaamaan neuvostoliittolaista käsitystä ”pyhästä”, joka tarkoitti yhteiskunnan tulevaisuuden eteen tehtyä työtä, niin muistelukulttuuri sai kehittyä sivussa valtion ohjauksesta. Muussa neuvostokansalaisten elämässä näkymättömät kirkolliset kalenterit, pääasiassa ortodoksinen kalenteri, ja uskonnollisuus määrittivät haudoilla käyntien ajat ja tavat muistaa vainajia haudoilla. (Davydova 2005.)

Neuvostoaikaiset hautausmaat välittävät neuvostoajan kerroksellisuutta ja kuoleman puristamista marginaaliin, missä taas ihmiset saivat kehittää luovuuttaan ja performoida muutoin näkymättömiä, ”juuriin” viittaavia ”perinteisiä” identiteettejä. Toisin kuin suomalaiset, neuvostoaikaiset venäläiset hautausmaat ovat selkeästi yksityisiä tiloja. Ne kertovat yhteiskunnasta, mutta – hämmästyttävää kyllä – julkisessa tilassa edellytettävää valtiollista ohjaavaa valtaa niissä ei näy.

Transnationaali katsoja huomaa vanhojen neuvostoaikaisten hautausmaiden muutoksen: toiset haudat ovat hylättyjä, toiset siististi hoidettuja, toisilla on neuvostoaikana pystytetyt muistomerkit ja aidat sekä pienet pöydät ja penkit muistelua varten, kun toisilla on myöhemmin laitetut hautakivet ja koko oma hautatontti täytetty soralla tai kivetyksellä. Joidenkin suomalaisten hautojen kivet ovat suomalaisittain matkalaukkumallisia ja nimet on kirjoitettu suomeksi, toisilla suomalaisten nimien lisäksi on venäjänkielisiä, kärsimyksestä kertovia tekstejä.

Kohti individualismia ja monikulttuurisuutta

Transnationaali katsoja lähestyy uusia 2000-luvun hautausmaa-alueita toisin. Nyt hänellä on ”omia” vainajia haudattuna niin venäläisille kuin suomalaisille hautausmailla. Tämä herättää transnationaalien katsojan pohtimaan hautausmaita ja transnationaalisen elämän perusteita uudesta perspektiivistä. Hautausmaiden ulkoisen olemuksen lisäksi hän pohtii omia häntä itseään hautausmaihin sitovia tunteita. Hänen katseensa on aiempaa herkempi. Kuolema muuttuu historiallisesta ja kaukaisesta läheiseksi ja omakohtaiseksi. Kuolema yhdistää häntä toisiin surijoihin paikallisesti ja ylijarjaisesti.

Nykyiset suomalaiset hautausmaa-alueet ja -kerrostumat näyttävät monimuotoisilta. Taustalla vaikuttaa yhteiskunnallinen muutos kohti individualismia ja monikulttuurisuutta. Hautausmailla se näkyy matkalaukkuhautakivien asteittaisena vähenemisenä. Niille ei enää annettu arvoa ja 1980-luvulta alkaen niiden samankaltaisuutta ryhdyttiin paheksumaan (Lempinen 1990, 18–19; Nickels 2006, 70). Erityisesti uurnahautakortteleiden profiili muuttuu pelkistettyjen ja ruutukaavamaisten 1960–1970-lukujen kortteliprofiilista 1980–2000-lukujen huomattavan erilaisiin muodostelmiin. Samalla hautakiviin lisätty merkistö lisääntyy ja monipuolistuu. Hautausmailla tulee muualle haudattujen muistelupaikkoja ja omat hautausmaat tunnustuksettomille ja haluttaessa myös muille uskontokunnille.

Tekninen kehitys mahdollistaa sen, että hautakiviä voidaan muotoilla yhä enemmän ja niihin voidaan edullisesti lisätä monenlaista kuvastoa, joka kertoo esimerkiksi vainajan elämäntyöstä, harrastustoiminnasta ja yhteiskunnallisesta aktiivisuudesta. Hautakivissä vainajia yksilöidään kitaroiden, haitarien, suksien, jalkapallojen, koirien ja muiden koti- ja hyötyeläimien kuvilla. Niihin ilmestyvät uudelleen myös kristilliset symbolit, kuten enkelit, veneet, kukat, linnut ja viljantähkät. Enkelihahmojen liittäminen hautakiviin on erityisen tyyppillistä lasten hautakivissä. Se, että kiveen kirjoitetaan ensin etu- ja sitten sukunimi, ker-

too siitä, ettei henkilöä enää nähty ensisijaisesti sukunsa jäsenenä vaan yksilönä. Haudoilla on lyhtyjä, koriste-esineitä ja leluja (Nickels 2006, 163). Kokonaisvaltaisesta esteettisestä hautausmaasta siirrytään yksittäisten hautojen estetiikkaan. Hautausmailla on nähtävissä kaksi kehityssuuntaa: toisaalta kohti yksilöllistä alttaria, jossa omaiset muistelevat vainajaa hautapaikan kautta. Toinen kehityssuunta on täysin anonyymi hautaaminen, jossa vainajan tuhkan hävittämipaikka on ”tuntematon” eikä vainajasta jää aina edes nimeä muistelulehdon yhteiseen ja julkiseen nimiluetteloon.

Tohmajärvellä muutos oli aluksi varovainen ja näkyi lähinnä hautakivien värimaailman ja muotojen maltillisena muutoksena. Ensimmäiset venäjänkielisten haudat eivät suuresti poikenneet ympäröivistä haudoista ja nimet oli kirjoitettu latinalaisin aakkosin. Joissakin kivissä on kiveen kaiverrettuja vainajien muotokuvia venäläiseen tapaan. Niitä on alkanut ilmestyä myös paikallisten haudoille. Itä-Suomessa monet venäjänkieliset tilaavat hautakiviä Venäjältä.

Tohmajärven hautausmaalla yhä useampi hauta on urnahauta. Tuhkaus mahdollistaa jäänteiden kuolemanjälkeisen liikkuvuuden ja ”juurille” paluun, ja sitä kautta identiteetin representoimisen. Maunulan urnalehdossa individualisoituminen, hautamuistomerkkien erilaistuminen ja moninaistuminen alkoi 1990-luvun vaihteesta. Vainajan nimilaatta voidaan kiinnittää muistomuriin tai -kiveen. Kaiverruksessa on pelkistetyksi vainajan nimi, syntymä- ja kuolinaika. Urnalehdon uusille alueille tuhkat voidaan haudata ilman hautakiveä tai ristiä, jopa ilman urnaa. Muistolaattaseinät, ripottelualueet ja puutarhamainen metsähautakortteli ovat Maunulan urnalehdon kauneimpia paikkoja, kuten 1990-luvun ohjeistus tuhkausaluiden sijoittamiseen suositteli (vrt. Hietakangas-Koch & Koch 1990).

Hautakivien nimistössä näkyy monikulttuuristuminen. Maunulassa on venäläisiä, puolalaisia, italialaisia, saksalaisia, espanjalaisia, ranskalaisia, kiinalaisia ja japanilaisia nimiä, mutta muuten haudat eivät poikkea ympäristöstään. Vain harva nimi on kirjoitettu muilla kuin latinalaisilla aakkosilla. Aiemmassa tutkimuksessa on huomioitu, että kirjainmerkit antavat mahdollisuuden identifikaation merkitsemiseen (Reimers 1999, 153). Transnationaalissa kontekstissa identifikaatiomerkit muuttuvat monitulkintaisiksi, kun taas yksittäisessä kansallisessa kontekstissa ne ovat yksiselitteisempiä.

Maunula edustaa nykyisen teknologisoituneen yhteiskunnan kehityssuuntaa, jossa digitalisaatio ja sen tuomat mahdollisuudet on otettu osaksi hautausmaahallintaa. Tästä yhtenä osoituksena voidaan pitää Helsingin seurakunnilla käytössä olevaa digitaalista hautapaikkojen hakupalvelua (hautahaku.fi). Hakupalvelu toimii suomen ja ruotsin lisäksi myös englannin kielellä.

Venäjällä transnationaalialia katsojaa hämmästyttää uusien hautausmaiden, kuten Petroskoin Vilgan hautausmaan, valtava koko, sijainti kaukana kaupungista ja niiden funktionaalinen ruutukaavamaisuus. Petroskoissa ei ole tuhkahautausmahdollisuutta ja kaikki hautaamiset suoritetaan (ortodoksisen kirkon ja perinteen suosimana) ruumishautauksena, ja koska vanhoihin hautoihin ei haudata uudelleen, on hautausmaasta pulaa. (Lurikova 2021; Petljanova 2021.) Hautausmaita ei suunnitella puistoiksi tai julkisiksi muistin paikoiksi, vaan ne ovat ruumiiden loppusijoituspaikkoja, joissa julkinen valta näkyy ajoväylien linjoissa, aluerajoissa sekä hygieenisten vaatimusten noudattamisena. Haudalla käynti vaatii autoa ja autoja pysäköidään hautausmaan reunoja pitkin.

Kuten neuvostoaikeisten niin myös nykyvenäläisten hautausmaiden ulkonäköä ja suhdetta yhteisiin alueisiin voi verrata Utehinin (2004) kuvaamaan kommuuniasuntoon, jossa ”omaksi” ja hoitoa tarvitseväksi nähdään vain oma aidattu hauta, mutta yhteisalueille voi viedä roskat. Spontaaneja tunkioita on eri paikoissa. Vieressä voi sijaita joitakin vuosia sitten pystytetty

ortodoksinen rukoushuone tai risti. Lähettyvillä myydään kirkasvärisiä keinokukkia ja seppeleitä haudoille vietäväksi – ja samat haalistuneet muovikukat pilkottavat jätekasoista. Hautausmaiden välittömässä yhteydessä sijaitsevat kaupalliset kiviveistämöt, jotka esittelevät hautakivimallejaan. Julkisen vallan vähäisen kiinnostuksen lisäksi hautausmaa kertoo kuoleman alan kaupallistumisesta.

Vilgan hautausmaalla näkyy uuden Venäjän väestön vaurastuminen. Haudat pysyvät perheiden yksityisinä metalliainoin rajattuina tiloina. Neuvostokauden obeliskit ovat vaihtuneet monenlaisiin veistoksellisiin kiviin. Hautakivet ovat isokokoisia ja tyyllillisesti niissä yhdistyvät monet perinteet. Hautakivien pinnasta erottuvien vainajien isojen kuvien eräänlainen neuvostorealismi liittyy uskirkollisuuteen uskonnollisine symboleineen. Kiviä koristelevat kukat, erilaiset symbolit ja muistokirjoitukset yksilöllistävät vainajia. Hautakivien sijoitus haudalla kertoo vainajien etnisestä kuulumisesta ja uskontokunnasta. Vaikka vainajan uskontoa ei olisi muutoin merkitty, hautamerkin asettaminen arkun jalkojen tai pään pätyyn osoittaa tämän. Joitakin hautoja merkitsevät erimalliset ristit, joihin voidaan sitoa tuulipaikkoja (ortodoksinen perinteen mukaan vainajille tervehdyksiä välittäviä tuulessa heiluvia valkeita kangassuikaleita) tai Pyhän Yrjön nauhoja, jotka sitovat vainajien muistamisen nykyvenäläiseen kansalliseksi suureksi isänmaallisen sodan muistiin. Mahdollisista erottautumispyrkimyksistä huolimatta haudat muistuttavat toisiaan. Uusi aika näkyy myös vanhojen hautojen kunnostamisena ja ikään kuin päivittämisenä vastaamaan nykyajan arvoja.

Lopuksi: hautausmaat transnationaalisti katsottuna

Joensuun hautausmaalla pyhäinpäivänä lapsensa kanssa kynttilää sytyttävä venäjänkielinen nuori nainen muistaa niitä, jotka on haudattu Venäjälle. Mutta hän on tässä ja nyt. Hänen kuolemanmaisemansa on ylirajainen. Muistamalla ”omia” vainajia Suomessa hän rakentaa kuuluvuutta, ei ainoastaan suomalaiseseen paikalliseen yhteisöön, vaan myös ylirajaista kuuluvuuttaan. Hänen läsnäolonsa suomalaisella hautausmaalla pyhäinpäivänä – samassa tilassa ja samaan aikaan yhdessä muiden muistelijoiden kanssa – muuttaa itse yhteisön ja paikan transnationaaliksi.

Artikkelillamme pyrimme tekemään transnationaalit kuolemanmaisemat näkyviksi Suomen ja Venäjän kontekstissa. Helpottaaksemme hautausmaiden käsittämistä kerrostuneina, historiallisina ja transnationaaleina olemme periodisoineet hautausmaakulttuurin vaiheita yhteiskunnallisiin muutoksiin peilaten. Ajanjaksot eivät ole yksiselitteisiä tai tarkkarajaisia, mutta ne toimivat tässä jäsentämässä katsetta, joka transnationaalille subjektille vääjäämättä syntyy suomalaisia ja venäläisiä hautausmaita ja hautapaikkoja kierteessä. Jaksottelu auttaa ymmärtämään sitä taustaa, jota vasten tämän päivän kuolemaan liittyvät ylirajaiset suhteet kehittyvät. Hautausmaat sekä rakentavat että kertovat transnationalismin läsnäoloa suomalais-venäläisessä kontekstissa.

Ryhmän metodologinen valinta perustui yhdessä liikkumiseen, katsomiseen ja pohdiskeiluun samassa fyysisessä hautausmaaympäristössä. ”Väärin katsominen” avaa kysymyksen tiedosta ja tietämisestä. Se paljastaa kansallisen katseen läpitunkevuuden. Metodologisen transnationalismin periaatteen mukaisesti ”väärin katsominen” lähtee liikkeelle sosiaalisen elämän arkisesta rajattomuudesta, pyrkii ymmärtämään toisen katseen ja yrittää katsoa toisen silmin. ”Väärin katsomiseen” kuuluu ymmärrys siitä, että täysin toisin silmin katsomaan ei sittenkään pysty, mutta on edes yritettävä ymmärtää toisen katsetta ja sen rajoja (Bahtin 1995). Transnationaali katse kyseenalaistaa toisen katsetta kyseenalaistaen myös omaansa,

sen, kuinka oma katse on oman kokemuksen, perinteen ja tieteenalan ”vääristämä”. Se palauttaa huomion oman tietämisen rajoihin. Transnationaali katse on myös poliittista: se pyrkii olemaan kansallistavan katseen vastakohta.

Hautausmaa affektiivisena tilana on omiaan herättämään ”väärässä katsojassa” niin kyseenalaistajan kuin ymmärtäjän. Hautausmaalla kuolema on konkreettisesti läsnä kaikkia ihmisiä yhdistävänä ja universaalina. Hautausmaa on yhtä aikaa julkinen ja yksityinen tila ja täten valottaa yhteiskunnallisia valtasuhteita ja auttaa yksittäistä ihmistä ymmärtämään vallan tapaa toimia. Hautausmaa on myös poliittinen näyttämö, julkisten ja yksityisten kannanottojen areena. Kysymme, otetaanko transnationaali katse huomioon, kun hautausmaita suunnitellaan ja käytetään.

Viitteet

1 Artikkelini on osa Suomen Akatemian rahoittamaa hanketta ”Ylirajainen kuolema: kuoleman käytännöt ja muistot ylirajaisessa arjessa Suomen ja Venäjän välisellä rajalla” (2021-2025, päätös nro 339981).

Lähteet

- Antoshchenko, Aleksandr, Volokhova, Valentina & Shtykova, Irina (2017), War Memorials in Karelia: A Place of Sorrow or Glory? – *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. Ed. Julie Fedor, Markku Kangaspuro, Jussi Lassila & Tatiana Zhurzhenko. London: Palgrave Macmillan, 465–493.
- Bahtin, Mihail (1995), *Tšelovek v mire slova*. Izdatelstvo Rossijskogo otkrytogo universiteta. Moskva: Rossijski otkrytyi universitet.
- Balkan, Osman (2016), Between Civil Society and the State: Bureaucratic Competence and Cultural Mediation among Muslim Undertakers in Berlin. – *Journal of Intercultural Studies* 37:2, 147–161.
- Björn, Ismo (2019) Osip Sinitko: Venäläis-puolalais-valkovenäläinen sotilas ja vuoden 1918 kansallinen muisti. – *Moniääninen sisällissota Pohjois-Karjalassa*. Toim. Jenni Merovuo. Joensuu: Pohjois-Karjalan historiallisen yhdistyksen vuosikirja 19, 215–257.
- Björn, Ismo & Davydova-Minguet, Olga (2022, painossa), Väärä katsoja: transnationaalin elämäntavan ja kansallistetun julkisen muistin kitkaa. – *Kulttuurintutkimus tietämisen tapana*. Toim. Taina & Juhana Venäläinen. Tampere: Vastapaino.
- Brah, Avtar (1998), *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. London: Routledge.
- Davydova, Olga. (2005), Rituaali, identiteetti ja ylirajaisuus. – *Elore* 12:1, 1–22. <https://doi.org/10.30666/elore.78500>.
- Davydova, Olga & Pöllänen, Pirjo (2011), The Border Crossing from Ethnosexual Perspective: Case Study from the Finnish-Russian Border. *Eurasia Border Review* 2:1, 73–87.
- Davydova-Minguet, Olga (2018), Nationalizing victims and mourning – averting transnational ties? The stories of the memorial to the victims of concentration camps in Russian Karelia. Presentation at the conference EASA2018: Staying, Moving, Settling. Stockholm 14–17 August 2018.

- Davydova-Minguet, Olga (2021), Performing Memory in Conflicting Settings: Russian Immigrants and the Remembrance of World War II in Finland. – *East European Politics and Societies* 36:1, 225–247. <https://doi.org/10.1177/0888325420956697>.
- Davydova-Minguet, Olga & Pöllänen, Pirjo (2020), Everyday transnational Russian-Finnish family relations in a Finnish rural border area. – *Family Life in Transition. Borders, Transnational Mobility, and Welfare Society in Nordic Countries*. Eds. Johanna Hiitola, Kati Turtiainen, Sabine Gruber, Marja Tiilikainen. London & New York: Routledge, 107–117.
- De Cesari, Chiara & Rigney, Ann (eds.) (2014), *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter.
- Erll, Astrid (2014), Travelling Memory. – *Transcultural Memory*. Ed. Rick Cronshaw. London & New York: Routledge, 9–23.
- Etkind, Aleksandr (2015), Post-Stalinist Russia: Memory and Mourning. – *The Ashgate Research Companion to Memory Studies*. Ed. Siobhan Kattago. Burlington: Ashgate, 251–264.
- Faist, Thomas (2010), Diaspora and Transnationalism: What Kind of Dance Partners? – *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Eds. Rainer Bauböck & Thomas Faist. Amsterdam: Amsterdam University Press, 9–34.
- Goffman, Erving (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, New York: Doubleday.
- Grewal, Inderpal (2005), *Transnational America: Feminisms, Diasporas, Neoliberalisms*. Durham, NC: Duke University Press London.
- Gromov, Dmitri (2017), *Nemtsov most: stihiinaia memorializatsija*. Moskva: Institut etnologii i antropologii RAN im. N.N. Mikluho-Maklaja.
- Helsingin Seurakuntayhtymä (ei pvm.) Maunulan uurnalehto. <https://www.helsinginseurakunnat.fi/maunulanuurnalehto.html.stx#> (Tarkistettu 28.1.2022).
- Hietakangas-Koch, Auli & Koch, Uwe (1990), Hautausmaan suunnittelu. – *Viimeiset leposijamme. Hautausmaat ja hautamuistomerkit*. Toim. Pentti Lempiäinen & Brita Nickels. Imatra: SLEY-kirjat, 75–91.
- Hunter, Alistair (2016), Staking a Claim to Land, Faith and Family: Burial Location Preferences of Middle Eastern Christian Migrants. – *Journal of Intercultural Studies* 37:2, 179–194, <https://doi.org/10.1080/07256868.2016.1141759>.
- Hunter, Alistair & Soom-Ammann, Eva (2016), End-of-life Care and Rituals in Contexts of Post-migration Diversity in Europe: An Introduction. – *Journal of Intercultural Studies* 37:2, 95–102.
- Jokinen, Eeva (2005), *Aikuisten arki*. Helsinki: Gaudeamus.
- Khagram, Sanjeev & Levitt, Peggy (eds.) (2002), *The Transnational Studies Reader: Intersections and Innovations*. London: Routledge.
- Kivisto, Peter (2002), *Multiculturalism in a global society*. Oxford & Malden: Blackwell Publishing.
- Koskinen-Koivisto, Eerika (2019), Transnational heritage work and commemorative rituals across the Finnish-Russian border in the old Salla region. – *Transnational Death*. Eds. Samira Samamo, Eerika Koskinen-Koivisto, Hanna Snellman, Helsinki: Finnish Literature Society, 200–213.
- Kurki, Tuuli & Ikävalko, Elina (2014), Kuljeskelua tutkimuksen ja aineiston rajoilla. – *Marginaalin voima*. Toim. Kristiina Brunila, Kristiina & Ulpukka Isopahkala-Bouret. Helsinki: Aikuiskasvatuksen tutkimusseura.
- Laatikainen, Tiina (2009), Terveystilanne Karjalan Tasavallassa. – *Idäntutkimus* 16:3, 3–8.
- Lehtola, Ilkka & Tedre, Silva (2015), Kulkeminen maaseutututkimuksessa. *Janus. Sosiaalipolitiikan ja sosiaalityön tutkimuksen aikakauslehti* 22:3, 279–287.
- Lempiäinen, Pentti (1990), Hautausmaaperinteen rikkaus. – *Viimeiset leposijamme. Hautausmaat ja hautamuistomerkit*. Toim. Pentti Lempiäinen & Brita Nickels. Imatra: SLEY-kirjat, 6–20.
- Levitt, Peggy & Glick Schiller, Nina (2004), Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society. *International Migration Review* 38:3, 1002–1039. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>
- Lurikova, Ksenija (2021), Kak organizovat pohorony v Petrozavodske, skolko eto stoit i možno li sekonomit. – *Gubernija Daily*, 31.5.2021. <https://gubdaily.ru/article/yasno ponyatno/kak-organizovat-poxorony-v-petrozavodske-skolko-eto-stoit-i-mozhno-li-sekonomit/> (Tarkistettu 1.9.2022)
- Melnikova, Jekaterina (2019), Finskie kladbištša v Rossii: kross-granitšnyje gruppy pamjati i novyi moralnyi porjadok. – *Antropologičeski forum* 49, 11–40. <https://doi.org/10.31250/1815-8870-2019-15-43-11-40>.

- Miller, Aleksei & Lipman, Marija (2012), *Istoritšeskaja politika v XXI veke*. Moskva: Novoje Literaturnoje Obozrenije.
- Mohov, Sergei (2018), *Roždenije i smert pohoronnoi industrii: ot srednevekovyh pogostov do tsifrovogo bessmertija*. Moskva: Common place.
- Mokhov, Sergei & Sokolova, Anna (2020), Broken Infrastructure and Soviet Modernity: The Funeral Market in Russia. – *Mortality* 25:2, 232–248.
- Moreras, Jordi & Ariadna Solé Arraràs (2019), Genealogies of death: Repatriation among Moroccan and Senegalese in Catalonia – *Transnational Death*. Eds. Samira Saramo, Eerika Koskinen-Koivisto, Hanna Snellman. Helsinki: Finnish Literature Society, 118–198.
- Nickels, Brita (1990), Uurnahautausmaat. – *Viimeiset leposijamme. Hautausmaat ja hautamuistomerkit*. Toim. Pentti Lempiäinen & Brita Nickels. Imatra: SLEY-kirjat. 21–26.
- Nickels, Brita (2006), *Hautamuistomerkki elämän ja kuoleman tulkitsijana. Heikki Häiväojan, Kain Tapperin ja Matti Peltokankaan tekemät hautamuistomerkit 1952–2002*. Helsingin yliopisto. <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/21582/hautamui.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Tarkistettu 22.8.2022).
- Oivo, Teemu, Davydova-Minguet, Olga & Pöllänen, Pirjo (2021), Puun ja kuoren välissä: Ristiriitaiset lojaliteettivaatimukset Suomen venäjänkielisten ylitajaisessa arjessa. – *Muuttoliikkeet ja arjen turvallisuus*. Toim. Laura Assmuth, Ville-Samuli Haverinen, Eeva-Kaisa Prokkola, Pirjo Pöllänen, Anni, Rannikko, Tiina Sotkasiira. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Tietolipas 269, 60–90.
- Pentikäinen, Juha (1990), *Suomalaisen lähtö. Kirjoituksia pohjoisesta kuolemankulttuurista*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 530.
- Pel'janova, Nina (2021) Mertvaja otšered. – *Novaja gazeta*, nro 76, 14.7.2021. <https://novyagazeta.ru/articles/2021/07/13/mertvaia-ochered> (Tarkistettu 22.8.2022).
- Precarias a la Deriva (2009), *Hoivaajien kapina. Tutkimusmatkoja prekaarisuuteen*. Helsinki: Like.
- Pöllänen, Pirjo (2013), Venäläisten naisten arki ja hoivasuhteet Pohjois-Karjalassa. – *Idäntutkimus* 20:2, 15–30.
- Reimers, Eva (1999), Death and identity: graves and funerals as cultural communication. – *Mortality* 4:2, 147–166.
- Rugg, Julie (2000), Defining the Place of Burial: What Makes a Cemetery a Cemetery? – *Mortality* 5:3, 259–275.
- Saramo, Samira (2019), Introductory Essay: Making transnational death familiar. – *Transnational Death*. Eds. Samira Saramo, Eerika Koskinen-Koivisto, Hanna Snellman Helsinki: Finnish Literature Society, 8–22.
- Seitsonen, Oula (2019), Transnationally forgotten and re-remembered: Second World War Soviet mass graves at Mäntyvaara, eastern Finnish Lapland. – *Transnational Death*. Eds. Samira Saramo, Eerika Koskinen-Koivisto, Hanna Snellman. Helsinki: Finnish Literature Society, 178–199.
- Snellman, Hanna (2019), Negotiating belonging through death among Finnish immigrants in Sweden. – *Transnational Death*. Eds. Samira Saramo, Eerika Koskinen-Koivisto, Hanna Snellman. Helsinki: Finnish Literature Society, 25–48.
- Survo, Arno (2001), *Magian kieli. Neuvosto-Inkeri symbolisena periferiana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Utehin, Ilja (2004), *Otšerki kommunalnogo byta*. Moskva: OGI.
- Verdery, Katherine (1999), *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Vertovec, Steven (2009), *Transnationalism*. New York: Routledge
- Virtanen, Anniina (2020), Viime vuosina Maunulaan on muuttanut enemmän lapsiperheitä ja opiskelijoita – väestörakenne on keskiluokkaistunut. – *Helsingin Uutiset* <https://www.helsingin uutiset.fi/paikalliset/1197502> (Tarkistettu 22.8.2022).
- Walter, Tony (2005), Three ways to arrange a funeral: Mortuary variation in the modern West. *Mortality* 10:3, 173–192. <http://dx.doi.org/10.1080/13576270500178369>
- Wessman, Kukka-Maaria & Kolehmainen, Leena (2019), Monikielisyyttä ja muuttoliikkeen jälkiä. Aika- ja kielikerrostumat Varkauden hautausmaiden nimimaisemissa. *Sananjalka* 61, 104–129. <https://doi.org/10.30673/sja.80143>
- Wirkkala, Ilmari (1945), *Suomen hautausmaiden historia*. Porvoo-Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.